

מצוות השמיטה היתה, מאז ומתמיד, בין המצוות שקיומן קשה בחברה שכל-כלתה התבססה בעיקר על עבודה חקלאית. מכיוון שהחקלאות היתה יסוד לכלכלה היהודית בארץ-ישראל במשך כל ימי הבית השני, עמד הציבור היהודי בפני קשיים רבים ברצונו לקיים מצווה זו לפרטיה כפי שנתנסחו במשנתם של החכמים¹.

על אופיה החקלאי של א"י כותב במאה השנייה לפנה"ס בעל איגרת אריסטאס את הדברים הבאים: "ובאמת גדולה אהבתם לעמול בעבודת האדמה וארצם שופעת עצי זית ותבואות דגן וירקות ואף כרמים ודבש לרוב. ועצי פרי משאר מינים. ותמרים אינם נחשבים אצלם בכלל ומקנה מכל המינים לרוב ומרעה נמצא לו בשפע"².

כמאתיים שנה לאחר מכן כתב יוסף בן מתתיהו: "הנה אנחנו, לא שפת היס היא מושבנו ולא המסחר נותן שמחה בלבנו ובעבור זה אין אנו באים בקהל עמים זרים כי ערינו בנויות מרחוק לים ונחלתנו היא ארץ טובה ופוריה ואת אדמתה אנחנו עובדים"³.

שלושת הענפים העיקריים של החקלאות בארץ-ישראל בתקופתנו היו הפלחה, הזית והגפן, כשאליהם מצטרפים התאנה והתמר. לא אחת היו שנים קשות לחקלאות בארץ-ישראל, אולם בשנים פוריות ייצאה הארץ, בנוסף לפירות המטעים ותוצרתם, גם תבואות.

על הקשיים הכרוכים בקיומה של מצוות שמיטה למדים אנו גם מתוך כך שחכמים לא תיקנו, וישראל לא קיימו מצווה זו בחו"ל. למרות שמן התורה, תרומות ומעשרות אינן נוהגות בחוץ-לארץ, תיקנו חכמים הפרשת תרומות ומעשרות בחו"ל ויהודים בתפוצות הקפידו על קיום מצוות אלו⁴. כך נהגו בעמון

¹ במצוות שביעית וקיומה בתקופה שלאחר חורבן הבית השני דן מורי פרופ' ש. ספראי במאמרו מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ, שנה ל"ה (תשכ"ו), עמ' 304-328; שנה ל"ו (תשכ"ז), עמ' 1-21 = (בקובץ זה מעמוד 117 ואילך).

² איגרת אריסטאס, קי"ב; ת"א, תשט"ז.

³ נגד אפיון, א', י"ב.

⁴ משנה, ידים, פ"ד, מ"ג.

ובמואב שבדרום עבר-הירדן, שנחשבו חו"ל לענין המצוות התלויות בארץ, ובמצרים ובבבל. אולם בכל המקומות הללו לא תוקנה ולא קויימה מצוות שמיטה, על אף שמבחינה הלכתית אין הבדל בין מעשרות ותרומות ובין שביעית. הטעם לכך, נעוץ בקשיים המרובים הכרוכים בקיומה⁵.

יותר מכל, היקשה על קיומה עול המיסים. מעטים בלבד יכלו לנטוש את שדותיהם בשביעית ועם זאת להעלות לשלטונות את המיסים השנתיים כרגיל. ניתן לומר, שלגבי הציבור היהודי, גם אם לא לגבי יחידים בתוכו, קיומה של המצווה היה מותנה בראש ובראשונה בשחרור ממיסים בשנה זו. מכיוון שהעצ-מאות היהודית בימי הבית השני התקיימה כמאה שנים בלבד, ובשאר 500 שנותיו של הבית נתונים היו יהודי א"י לשלטון נוכרי, בצורות שונות, ישירות או עקיפות, הרי שהשחרור ממיסים בשנה זו ובעקבותיו קיומה של השמיטה, היו תלויים ברצונו של השליט הזר, ביכולתו להבין את אורח החיים היהודי המיוחד ובנכונותו לוותר על הכנסות כספיות לא מבוטלות. מאז ומתמיד לא גילו נוכרים, כולל שליטים נוכרים, הבנה לאורחותיה של היהדות⁶. גורלה של השביעית, בענין זה, לא היה טוב מגורלן של מצוות רבות אחרות.

ההיסטוריון הרומאי בן המאה הראשונה לספירה, טאקיטוס, מזכיר את השמיטה בספרו על תולדות רומי בסוף המאה הראשונה לספירה⁷: "יש אומרים, שהחליטו (היהודים) לבלות כל יום שביעי במנוחה, כיוון שהיום הזה הביא קץ ליגיעותיהם. אחר כך נפתה לבם על-ידי הבטלה והם הועידו לעצלות גם את השנה השביעית". במלים קצרות אלו ניסח טאקיטוס את חוסר ההבנה, המשולבת בשנאה, שגילו נוכרים כלפי השמיטה, שהיתה מוזרה בעיניהם וראו בה ראייה נוספת למוזרותו של העם היהודי ולאופיו השלילי. לא די להם ליהודים בכך שאינם עובדים בכל יום שביעי אלא עמדו, מתוך עצלות חולנית, ויצרו בטלה שנתית, אחת לשבע שנים.

תיאור מעניין של יחס הנוכרים לשמיטה מצוי במדרש אמוראי. על אף שהמקור מאוחר מימי הבית הוא משלים את דברי טקיטוס ויש בו כדי ללמד על יחסם של הגויים גם בימי הבית: "רבי אבהו פתח: 'ישיחו בי יושב שער' — אלו עכו"ם שהן יושבין בבתי תרטיאות ובבתי קרקסיות. 'ונגינות שותי שכר' — מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין הן יושבין ומשיחין בי ומלעיגים בי... ומכניסין את הגמל לטרטיאות שלהם והחלוקים שלו עליו והן אומרים:

⁵ ראה ש. ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ, שנה ל"ה (תשכ"ו), עמ' 305—306 = (בקובץ זה עמוד 119).

⁶ ראה י. הינמן, היהדות בעיני העולם העתיק, ציון, שנה ד' (תרצ"ט), עמ' 269—293.

⁷ היסטוריות, ה', ד'.

היהודים הללו שומרי שביעית הן ואין להם ירק ואכלו החוחים של זה והוא מתאבל עליהם"⁸.

לנוכח עמדה לגלגנית זו, שבוודאי איפינה את יחסם של הנוכרים למצווה זו, אפשר היה לשער ששליטיה הזרים של ארץ-ישראל לא ישעו לפניותיהם של היהודים ולא יפטרום ממיסים בשנת השמיטה ובכך ימנעו מהציבור, אם כי לא מיהודים בעלי ממון, את האפשרות לקיים מצוות שביעית כהלכתה. אולם, המקורות מלמדים שלא כאלו היו פני הדברים. השליטים לא הבינו פשרה של תופעה זו ובוודאי אף התייחסו אליה בבוז ובביטול, אולם מטעמים פוליטיים הם פטרו, בדרך כלל, את יהודי ארץ-ישראל ממיסים בשנת השמיטה ובכך סייעו בידם לקיים מצווה זו. המקורות ההיסטוריים מעידים שהמצווה קויימה. היא קויימה בגלל הפטור ממיסים, אך יותר מכך בגלל דבקותם של היהודים בתקופה זו בקיום מצוות. על דבקות זו כותב פילון בסוף ימי הבית השני את הדברים הבאים⁹: "הוא (פטרוניוס נציב סוריה בימי הקיסר קיוס קליגולה) ידע, כי לא מיתה אחת, אלא הרבה מיתות, אילו היה הדבר בגדר האפשרות, יקבלו עליהם היהודים מרצון ולא יתנו לעבור אפילו עבירה אחת. כי אמנם כל האנשים שומרים על מנהגיהם, אבל עם היהודים יותר מכולם, שכן הם חושבים את החוקים לדברי אלוקים, ובתורתם זו הם מתחנכים משחר ילדותם והמצוות חרותות על לוח לבם. הם ישוו תמיד לנגד עיניהם את דמויותיהן וצורותיהן של המצוות ויעריצו אותן במחשבותיהם"¹⁰.

מתוך המקורות התלמודיים עולה בבירור שבדור יבנה, לאחר החורבן, הקפידו לקיים מצווה זו על כל דקדוקיה ופרטיה – זריעה וקציר, זמירה ובציר, חרישה ערב שביעית, ליקוט ספחים ועוד. כמאה שנים לאחר מכן ניסה רבי יהודה הנשיא לבטל מצווה זו ולא עלתה בידו בגלל התנגדות חכמים¹¹. תופעות אלו מעידות כי מצוות שמיטה נשמרה בקפדנות וברציפות בימי הבית השני וכי היא היתה מושרשת עמוק באורח החיים של יהודי ארץ-ישראל באותם ימים, עד

⁸ פתיחתא דאיכה רבתי, י"ז; איכ"ר, ג', י"ב. מן הראוי לצטט מדרש השם בפי הגויים את הטענה, שישראל גורמים לעולם נזקים כלכליים ע"י ביטול מלאכה בשבתות ובמועדים: "אל"ל (המן לחאשוורוש) שניהון רברבן (היהודים זלננים) שאוכלין ושותין ואומרים: עונג שבת, עונג יום טוב, שהן מכניסין פחת בממונו של עולם. חזא לשבעה יומין – שבתא, חד תלתין יומין – ריש ירחא, בניסן – פסחא, בסיון – עצרת, בתשרי – ריש שתא וצומא רבה ותגא דמטלתא" (אסתר רבה, ז', י"ב). אם ימים אלו פוגעים, לדעת הנוכרים, בכלכלת העולם, שנת השמיטה על אחת כמה וכמה.

⁹ פילון, המלאכות אל גאיוס, פרק 31, 209–211, ת"א, תרצ"ז.

¹⁰ עיין גם יוסף בן-ממתיהו, נגד אפיון, מאמר שני, כ"א.

¹¹ לענין זה ראה: א. ביכלר, עם הארץ הגלילי, עמ' 154–155, י"ס, תשכ"ד; ש. ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ ל"ו (תשכ"ז), עמ' 1–12 = (בקובץ זה מעמוד 142–154).

שגם מנהיג רוחני-דתי ופוליטי חזק ותקיף כרבי יהודה הנשיא לא יכול היה לבטלה. עם זאת היו בוודאי במשך ימי בית שני שנים שבהן אי-אפשר היה לקיימה, בגלל תנאים פוליטיים קשים או בגלל מלחמות שהתנהלו בארץ-ישראל. יש בידינו עדות על כך מהמאה השלישית לספה"נ, מתקופת האנרכיה והמשבר הכלכלי שפקדו את האימפריה הרומאית כולה כולל את א"י. על אף שהעדות היא מלאחר החורבן יש להניח שיהודי א"י נקלעו למצבים דומים גם בימי הבית 12: "כדמכריז רבי ינאי: פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא".

יוסף בן מתתיהו מזכיר את השמיטה בן יתר המצוות שניתנו ע"י משה: "בשנה השביעית נותן הוא לארץ מנוחה מחרישה ונטיעה כדוגמת המנוחה מעבודה ביום השביעי, שציווה גם עליהם. ומה שתוציא הארץ מאליה יהיה לשימוש משותף לכל מי שירצה, לבני העם ולנוכרים, ולא יישמר שוב דבר ממנו"¹³. המחבר העתיק, תוך שינויים, את דברי התורה על מצוות שביעית (ויקרא, כ"ה, א'-ז') ואין כאן עדות על קיום המצווה בימי הבית השני או בכל תקופה אחרת. נפנה לביורר העדויות ההיסטוריות מימי הבית השני על קיום שביעית בתקופה זו. העדויות על אף שהן מעטות, הן מקיפות כמעט את כל ימי הבית השני מימי נחמיה ועד לחורבן ובכוחן ללמד על תקופות היסטוריות שונות. על-פי תוכן מתחלקות העדויות לשתי קבוצות. קבוצה אחת כוללת את המקורות המעידים כי בסמוך למאורעות היסטוריים מסויימים קויימה מצוות השמיטה. מקורות אלו אין להם ענין בשמיטה לגופה וכל עניינם בה, מכוח זיקתה של השמיטה למאורע היסטורי מסויים בו זן המקור. לעומתם, המקורות האחרים דנים בשמיטה כשלעצמה ועניינם שחרור ממיסים בשנה זו או החלטות אחרות בענייני שמיטה. להלן נדון בעדויות אלו על-פי סדר כרונולוגי. הכרונולוגיה של שנות השמיטה המוצעת להלן מבוססת על תאריך מפתח והיא השמיטה ערב מלחמת החורבן. כפי שיוכח, מאומת תאריך זה ע"י כתובת מהמאה החמישית לספירה.

תקופת נחמיה

אחד מסעיפי האמנה, עליה חתמו ראשי העם ששב לא"י מגולת בבל, דן בשמיטה. השרים הכהנים והלוויים מתחייבים, בשם העם כנציגיו, "ללכת בתורת האלוקים... ולשמור ולעשות את כל מצוות ה' אדונינו ומשפטיו וחוקיו"¹⁴. באחד מסעיפי האמנה נאמר: "ונטש את השנה השביעית ומשא כל יד"¹⁵. לפנינו התחייבות, אך לא עדות, על קיום המצווה. אולם, יש להניח שהשלטון הפרסי,

¹² בבלי, סנהדרין, כ"ו, ע"א והשווה ירושלמי שביעית, פ"ד, ה"ב, ל"ה, ע"א.

¹³ קדמוניות ג', י"ב, ג' (281), ירושלים, 1944.

¹⁴ נחמיה י', ל'.

¹⁵ שם, שם, ל"ב.

שבדרך כלל נהג בהגינות ביהודי א"י, שיחרר אותם בשנה זו ממיסים ומצוות שביעית קויימה. אולם כיוון שאין עדויות ברורות, אין הדברים יוצאים מגדר השערה.

אלכסנדר הגדול

יוסף בן מתתיהו מספר, כי בפגישה שהתקיימה בין מנהיגי יהודי א"י ואלכסנדר הגדול, פטר האחרון את יהודי א"י ממיסים בשמיטה¹⁶: "למחרת קרא ואמר להם לבקש (ממנו) מתנות כחפצם. אז ביקש הכוהן הגדול, שירשה להם לקיים את חוקי אבותיהם ושתהא השנה השביעית פטורה ממיסים. והוא נתן להם הכול". לעומת זאת סירב אלכסנדר להעניק פריווילגיה זו לשומרונים¹⁷: "ואולם משביקשו (השומרונים) שיניח להם את המס בשנה השביעית, מפני שאינם זורעים בה, שאלם מי הם שהם מבקשים זאת וכשאמרו (לו) שעברים הם, אלא שהם קרויים צידונים שבשכם, חזר ושאל אותם אם יהודים הם. אמרו לו שאינם יהודים. אמר (להם): 'הרי אני נתתי (זכויות) אלה ליהודים. ברם, לאחר שאשוב יתבררו לי ביתר דיוק, אחליט ואעשה'". הידיעה על פגישתו של אלכסנדר עם ההנהגה היהודית בא"י נזכרת גם במקורות תלמודיים¹⁸. לענייננו ראוי לציין שהפטור ממס עליו מספר יוספוס, אינו נזכר במקורות התלמודיים. בניגוד לדעתם של חוקרים אחדים הסבורים שפרשה זו אינה אלא אגדה¹⁹, נראה שיש בה גרעין היסטורי על מגע בין אלכסנדר ובין ההנהגה היהודית בא"י²⁰. כנגד הטענה המעמידה בסימן שאלה את הפגישה בגלל העדר עדויות עליה במקורות לא-יהודיים, יש להעלות שיקול דעת המבוסס על שהייתו הממושכת של אלכסנדר בא"י, על דרכו כמנהיג ועל תכונותיו האישיות.

אלכסנדר שהה בא"י תקופה ממושכת. מינואר שנת 332 עד יולי שנה זו עסק במצור על צור ובכיבושה ועד לחודש ספטמבר צר על עזה וכבשה. לפיכך שהה במרחק שאינו עולה על 100 ק"מ מירושלים. בחורף שנת 331/332 שהה במצרים ובאביב 331 עשה דרכו לצור דרך א"י. הדעת נותנת שהיו לו מגעים עם היהודים, אם בירושלים, אם באנטיפטריס, אם בכל מקום אחר בא"י, בהיותו אדוניה של הארץ ובהיות היהודים חלק נכבד מאוכלוסייתה. השערה זו מתחזקת עקב

¹⁶ קדמוניות י"א, ח', ה' (338).

¹⁷ שם, שם, י', (343—344).

¹⁸ בבלי, יומא, ס"ט, ע"א; מגילת תענית כ"ב, מהדורת ליכטנשטיין, עמ' 339—340. והשווה: ב. סנהדרין צ"א, ע"א.

¹⁹ ראה: י. גוטמן, אלכסנדר מוקדון בא"י, תרביץ, י"א, עמ' 271—294; א. שליט, האנציקלופדיה העברית, כרך ג', עמ' 654—655.

²⁰ עיין: א. צ'ירקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 37—38. לאחרונה י.ד. גילת, לתוקפן של חרישה וזריעה ומלאכות אחרות בשביעית, סיני, שנה ל"ו, חוברת ה'—ו', עמ' ר"ה, הערה 28.

הידיעות על התעניינותו הרבה בעמים ובדתות. כיוון שטבעם המוזר של היהודים יצא בעולם, אין ספק שאלכסנדר מצא פנאי לספק את סקרנותו ולעמוד מקרוב על טיבם של אלו. יוסף בן מתתיהו מביא בשמו של הקאטיאיוס מאבידרה, היסטוריון יווני בן תקופת אלכסנדר, ידיעה מעניינת על התנגשות בין אלכסנדר ובין חיילים יהודיים בצבאו²¹: "כאשר ישב אלכסנדרוס בבבל ורצה להרים את מקדש בל הנופל וציווה על כל אנשי חילו להביא עפר כולם יחד, מיאנו היהודים לבדם להביא עפר ונתנו את בשרם למכים ושילמו עונש כסף רב, ועמדו במרדס עד שסלח להם המלך ופטר אותם מהעבודה"²². אם כן, היו לאלכסנדר סיבות טובות להשתדל לפגוש ביהודים בארץ מולדתם. גם אם אין ההיסטוריונים הנזכרים מזכירים פגישה זו, אין מכאן ראיה לסתור ויש לקבל פגישה זו כעובדה היסטורית והוא הדין בדבר הפטור ממס בשביעית. פטור זה מתיישב היטב עם דמותו של אלכסנדר כפי שמתייחס בסובלנות לדתות שהיו רחוקות מעולמו הדתי-רוחני. יש להניח שפריווילגיה זו לא היתה בגדר חידוש מהפכני אלא היה בה משום קיום ואישור חוזר של המצב ששרר בשטח זה תחת השלטון הפרסי. יש סימכות פרשיות מעניינת בין מועד ביקורו של אלכסנדר בא"י ובין מועד שנת השמיטה באותה העת. במקור תלמודי מסופר שבמעמד אלכסנדר הגדול נכשלו בני אפריקה ובני מצרים בוויכוח עם יהודי א"י על שאלת זכותם של היהודים על א"י. בסיומו של הסיפור נאמר: "מיד ברחו והניחו שדותיהן כשהן זרועות וכרמיהן כשהן נטועות ואותה שנה שביעית היתה"²³. על-פי הכרונולוגיה של השמיטות היתה השנה 331/332 לפנה"ס שנת שמיטה. כאמור, שהה אלכסנדר בא"י בחודשים ינואר-יולי 332 ובאביב 331, אם כן, שהה בה ערב השמיטה, עד חודשים אחדים לפני תחילתה ובשנת השמיטה עצמה פרק זמן קצר. יש להניח שיהודי א"י ניצלו זאת כדי לנהל עמו שיחות על שיחרור ממיסים בשנת השמיטה.

אין לקבל את דברי נורט²⁴ הסבור, שהצו של אלכסנדר הוא סיפור מאוחר, שנתחבר כדי לחזק את הצו בענין זה, שפירסם יוליוס קיסר בשנת 47 לפנה"ס. כפי שנראה להלן, הצו של יוליוס קיסר לא היה זקוק לחיזוק.

²¹ נגד אפיון, א', כ"ב.

²² על ידיעה זו ראה: י. לוי, היקאטיוס מאבידרה, בתוך: עולמות נפגשים, ירושלים תש"ך, עמ' 51-52.

תש"ך, עמ' 51-52.

²³ ב. סנהדרין, צ"א, ע"א, וכך הגירסה גם בכ"י מינכן.

²⁴ Maccabean Sabbath, Years biblica Vol. 34 (1953) p.513.

פקודות אנטיוכוס השלישי

בספרו קדמוניות היהודים²⁵, העתיק יוסף בן-מתתיהו שתי פקודות, שפירסם המלך הסלוקי אנטיוכוס השלישי, בראשית המאה השנייה לפנה"ס, לאחר שכבש את א"י מיד בית תלמי, לאחר שממלכה זו שלטה בא"י כמאה שנים. בשתי התעודות מקנה המלך ליהודים החיים בארץ יהודה זכויות רבות – פטור ממסים, פעולות בנייה על חשבון אוצר הממלכה ועוד עניינים כיוצא באלו. הוא גם מצהיר, שהמשטר בארץ יהודה יתנהל בהתאם לחוקי האבות של היהודים. בכך מאשר המלך את דפוסי המשטר שהתגבשו בראשית ימי הבית השני והתקיימו במשך כל תקופת השלטון הפרסי והתלמי.

בשתי התעודות הללו אין המלך מזכיר פטור ממס בשנת השמיטה. האם עלינו ללמוד מכאן שאנטיוכוס השלישי לא שיחרר ממס בשביעית? דומה שאין להגיע למסקנה זו.

יוסף בן מתתיהו לא העתיק לחיבוריו את כל הפקודות והתעודות שפירסמו שליטים בענייני יהודים. לא מן הנמנע הוא, שאנטיוכוס פירסם תעודות נוספות אשר באחת מהן נזכר הפטור ממס. זאת ועוד: שתי הפקודות שאנו דנים בהן, עוסקות בעיקר בחידושים שהנהיג אנטיוכוס השלישי ואילו מה שכבר נקבע בעבר מתמצה במשפט אחד: "ולכל בני העם ייקבע משטר בהתאם לחוקי האבות". חוקי האבות כוללים שמיטה וכדי לאפשר קיומו של חוק-אבות זה יש לשחרר את היהודים ממס, כפי שעשו שליטים קודמים. לפיכך אין אנטיוכוס השלישי צריך לעסוק בנפרד בשאלת המיסים בשנת השמיטה.

ימי יהודה המכבי

באביב שנת 163 לפנה"ס²⁶, לאחר נצחונותיהם הגדולים של יהודה המכבי ואחיו, חודר לארץ יהודה ליסיאס, המצביא הסלוקי, ששלט באנטיוכיה בשם המלך הילד, אנטיוכוס החמישי. הוא פולש לארץ יהודה מכיוון דרום וצר על בית צור, המגינה על הדרך לירושלים. במקום מתנהלים קרבות קשים שבסופם נכנעים

²⁵ י"ב, ג', ג-ד' (138–146).

²⁶ לענין התאריכים בספרים חשמונאים א'–ב' עיין: E. D. Schürer, *Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, Leipzig, 1901, S. 32-40. S. Zeitlin, *Megillat Taanit as a source for Jewish Chronology and History in the Hellenistic and Roman Periods*, J.Q.R. n.s. 9 (1918-1919), p. 76-90.

צייטלין מבקש ליישב את הבעיות ע"י הסבר זה: הקרב על עזה המהווה יסוד למנין הסלוקי ולתאריכים הנזכרים בחשמונאים א' ו-ב' היה בקיץ 312 לפנה"ס. היהודים שאימצו מנין זה (מנין השטרות) התאימו אותו למבנה השנה העברית ולעקרונותיה. לפיכך קבעו, שהחודשים שבין הקרב ובין א' תשרי הקרוב אליו (312) הם שנה א' לשטרות, כנהוג לגבי מנין שנות המלכים (ראה ב. רה"ש ב', ע"א). לפיכך שנה ב' לשטרות מתחילה ב'א' תשרי 312 ומסתיימת ב-כ"ט באלול 311 לפנה"ס.

תושבי העיר והיא נופלת ביד ליסיאס. בעל ספר חשמונאים א' מספר, שאותה שנה 163/164 היתה שנת שמיטה ולכן סבלו הלוחמים ממחסור במזון ונאלצו להיכנע ²⁷: "ויעש שלום עם אנשי בית צור ויצאו את העיר כי לא היה להם שם אוכל להיסגר בה כי שבת היתה לארץ... ויחן (ליסיאס) על המקדש ימים רבים... ואוכל לא היה באוצרות בהיות השנה השביעית והנמלטים ליהודה מן הגויים אכלו את שארית האוצר". גם הצרים סובלים ממחסור במזון בגלל השמיטה ²⁸: "... ויאמר (ליסיאס) למלך ולשרי החיל ולאנשים: אנחנו הולכים ודלים מיום ליום ואוכל לנו מעט...".

בידינו ראייה ברורה וחד משמעית על קיום מצוות שביעית בימי יהודה המכבי בעיצומה של מלחמת השחרור הכבדה. באותה שנה התנהלו קרבות רבים עם הנוכרים תושבי ארץ-ישראל, שהתנכלו ליהודיה ולמלחמתם במשעבד הסלוקי, ועם צבא הסלוקי עצמו. בשנת שמיטה זו הביאו יהודה ושמעון החשמונאים יהודים רבים מהגלעד ומהגליל ליהודה, כדי להציל אותם מיד שכניהם הנוכרים ²⁹ ועל אף כל זאת נשמרה השמיטה. יש בכך כדי ללמד מה מושרשת היתה מצווה זו בעם כבר בראשית התקופה החשמונאית. בספר חשמונאים ב' ובשניים מספריו של יוסף בן מתתיהו – קדמוניות היהודים ומלחמת היהודים – העוסקים גם הם במלחמה נגד ליסיאס ובקרב על בית צור, השמיטה אינה נזכרת. בחשמונאים ב' ³⁰ מדובר על מחסור במזון, אך לא בהקשר לשמיטה. כך גם בספרי יוסף בן מתתיהו. ³¹ נורט ³² מייחס חשיבות להעדר הענין מספרי יוסף בן מתתיהו ומחשמונאים ב' והוא מדגיש את המשפט הבא ³³: "מהנמלטים ליהודה מן הגויים אכלו את שארית האוצר", על אף שבראשית משפט זה נאמר: "ואוכל לא היה באוצרות, בהיות השנה השביעית". נורט מפקפק אם אכן קויימה שביעית בשנה ההיא, והוא נוטה לדעה שהמחסור במזון נבע מגידול האוכלוסיה ביהודה בעקבות פעולות ההצלה של יהודה ושל שמעון.

כיוון שחשמונאים א' הוא המקור העיקרי לתולדות התקופה בה אנו דנים והוא עולה בדייקנותו ובמהימנותו על חשמונאים ב' ועל ספריו של יוסף בן-מתתיהו, הרי שאין לדחות את דבריו מתוך האמור בחיבורים האחרים. ספר חשמונאים א' נכתב ע"י בן ארץ-ישראל שהכיר את זירת ההתרחשויות והיה קרוב אל פרטי המאורעות. לעומתו, ספר חשמונאים ב' נכתב במקורו ע"י בן הגולה וגם החיבור

²⁷ חשמונאים א', ו', מ"ט, נ"א, נ"ב.

²⁸ חשמונאים א', ו', נ"ז.

²⁹ חשמונאים א', ה', כ"ג, מ"ה.

³⁰ חשמונאים ב', י"ג, י"ט–כ"ב.

³¹ קדמוניות, י"ב, ה' (376); מלחמת א', א', ה', ת"א, תשי"ט.

³² Maccabean, p. 507; 514.

³³ חשמונאים א', ו', נ"ג.

שהגיע לידנו, שהוא קיצור של החיבור המקורי, נערך ונכתב ע"י בן הגולה. אין לדעת אילו פרטים לא ידע המחבר הראשון ומה בחר המקצר להשמיט מתוך החיבור המקורי. יוסף בן מתתיהו, שכאמור, אף הוא אינו מזכיר את שנת השמיטה, משתמש לתיאור תקופת המרד החשמונאי עד ימי שמעון, בחומר המצוי בחשמונאים א'. את רוב דבריו שאב מספר זה ולפי ראות עיניו השמיט את שמצא לראוי להשמיט. לכן השמטת השמיטה מחיבוריו, יש בה אולי כדי ללמדנו על שיקולים של ההיסטוריון, אך לא על פרשת השמיטה של אותה שנה.

ימי יוחנן הורקנוס

שמעון החשמונאי ושניים מבניו נרצחו ע"י תלמי בן חבוב, חתנו של שמעון, בעת משתה. הרצח היה בחודש שבט בשנת 136 לפנה"ס⁸⁴. יוחנן הורקנוס, בנו של שמעון, שניצל מידי מרצחים ששלח תלמי בן חבוב, ירש את אביו וביקש לנקום את נקמת אביו ואחיו בתלמי. תלמי נמלט למבצר סמוך ליריחו ויוחנן הטיל מצור על המבצר. המצור נמשך זמן ממושך כיוון שתלמי העלה, מדי פעם, את אמו ואחיו של יוחנן, שהיו בידיו, על חומת המבצר ועינה אותם לעיני יוחנן, דבר שהביא להפסקת הנסיונות לכבוש את המבצר. בסופו של דבר הסיר יוחנן את המצור והסתלק. כתבי יוסף בן מתתיהו, שהם המקור לענין זה, קושרים את הסרת המצור בשנת השמיטה.

קדמוניות⁸⁵: "כך נמשך המצור זמן (רב) והגיעה השנה שבה נוהגים היהודים לשבות. הם שומרים (מנהג) זה בכל שנה שביעית, כמו (שהם נוהגים) ביום השביעי. ותלמי, שנפטר מן המלחמה מטעם זה, הרג את אחיו ואת אמו של הורקנוס".

מלחמת היהודים⁸⁶: "כל כן ארך המצור זמן רב, עד אשר הגיעה שנת השמיטה, אשר בה שובתים היהודים אחת לשבע שנים, כדרך שבת השבוע, ובעבור זה נפדה תלמי מן המוצר". בסתיו של שנת 136 לפנה"ס התחילה שנת השמיטה (28 שנים לאחר השמיטה בימי יהודה המכבי) שנמשכה על פני השנים 135/136.

הקשר שבין השמיטה ובין הסרת המצור אינו ברור. יוסף בן-מתתיהו אינו טוען שהמצור הוסר בגלל מחסור במזון בעקבות השמיטה. ואכן, כיוון שהמצור הוסר בראשית השמיטה ובא"י לא התנהלה מלחמה כללית וכל הענין מסתכם במצור על מקום אחד, אין יסוד למחשבה שמחסור במזון אילץ את יוחנן הורקנוס להסיר את המצור. בשני חיבוריו תולה יוסף בן-מתתיהו את הסרת המצור

⁸⁴ חשמונאים א', ט"ז, י"ד.

⁸⁵ קדמוניות, י"ג, ח', א' (234).

⁸⁶ מלחמת, א', ב', ד'.

בשביטה בשביעית וכוונתו, כמסתבר, לשביטה ממלחמה. שביטה זו היא תמוהה, שכן לא מצאנו שההלכה אוסרת זאת. לתיאור תולדות התקופות שקדמו לימי השתמש בן-מתתיהו בכתבי היסטוריונים קדומים. את החומר לתיאור תקופת יוחנן הורקנוס שאב ממקורות לא-יהודיים. המקור העיקרי ממנו שאב הוא ניקולואוס איש דמשק, ידידו של הורדוס. היסטוריון הלניסטי זה שלט כהלכה בנושאים הקשורים בנוכרים, אולם התמצאותו בעניינים יהודיים מובהקים היתה מועטת. הוא הדין במקור אחר ששימש את בן-מתתיהו לתקופה זו, סטראבון, הגיאוגרף וההיסטוריון, יליד אסיה הקטנה, אף הוא בן-תקופתו של הורדוס. מכיוון שאלו הם מקורותיו, אפשר שהידיעה בדבר איסור מלחמה בשביעית היא מסופקת. תפיסה דומה לזו, הרואה אף היא את שנת השמיטה כמועד האסור בכל מלאכה, גם זו שאינה חקלאית, ולפיכך גם מלחמה אסורה בה, מצויה אצל ההיסטוריון הרומאי טאציטוס בדבריו על קדמוניות היהודים ומידותיהם³⁷: "והם (היהודים) הועידו לעצלות גם את השנה השביעית".

שירר³⁸ ויוחנן לוי³⁹ סבורים שדברי בן-מתתיהו על הסרת המצור בגלל שביעית מקורם בטעות שנפלה במקור היווני, ממנו שאב בן-מתתיהו ידיעה זו. יתכן שהמקור היווני טעה, אולם הדברים לא הגיעו אלינו במקורם אלא צוטטו ע"י יוסף בן-מתתיהו. קשה לשער שיהודי פרוש זה היה מעתיק מידע הלכתי מובהק מבלי שהיה לו יסוד כל שהוא להניח שאכן יתכן שהדברים אפשריים. האם ידע יוסף בן-מתתיהו שקיימת אפשרות ששליט יהודי יימנע ממלחמה בשביעית מטעמים הלכתיים?

כיוון שלפני שירר ויוחנן לוי לא היתה מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, רשאים היו, בבטחון, לייחס את הענין לטעותו של היסטוריון יווני. אולם עתה, כשבדינו חיבור זה, שנתחבר ע"י בני כת מדבר יהודה, הסבר זה שוב אינו כה מובטח, כיוון שבמגילה זו מדובר במפורש על איסור מלחמה בשביעית. המגילה מתארת את המלחמות שינהלו בני הכת עם אויביהם הקרובים והרחוקים. המלחמה תתנהל על פני ארבעים שנה. אולם, כיוון שבשנות השמיטה, שתחולנה במשך פרק זמן זה, לא תתנהלנה מלחמות, תהיינה 35 שנים של פעילות מלחמתית. בשנות השמיטה יעסקו בעבודת המקדש על פי דרכם של בני הכת. וזו לשון המגילה⁴⁰: "את כל אלו יסרוכו (יבצעו) במועד שנת השמיטה (הכוונה לעבודת ה' במקדש), ובשלוש ושלושים שני המלחמה הנותרות יהיו

³⁷ היסטוריות, ה', ד'.

³⁸ E. D. Schürer, Geschichte des Jüdischer Volkes, s. 36

³⁹ י. לוי, עולמות נפגשים, עמ' 122, הערה 32.

⁴⁰ י. ידין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, פרק ב', 6-9, ירושלים, 1955.

אנשי השם קרואי המועד וכל ראשי אבות העדה בחרום להם אנשי מלחמה לכול ארצות הגויים. מכל שבטי ישראל יחלוצו להם אנשי חיל לצאת לצבא כפי תעודות המלחמה שנה בשנה ובשני השמיטים לא יחלוצו לצאת לצבא כפי שבת מנוח היא ל"א" (כי שבת מנוחה היא לישראל). פירושו של דבר שבימים הסמוכים לימי יוחנן הורקנוס היו בישראל שסברו שאין להילחם בשנת השמיטה, להוציא, אולי, מלחמת מגן. יגאל ידן מסיק מפרשת יוחנן הורקנוס, "שנמנעו מהילחם גם מטעמים דתיים – חוץ ממלחמת מגן – בשנת השמיטה"⁴¹. לא מן הנמנע שהלכה זו, העולה מכתבי הכת, כמו ההלכות האחרות הנזכרות בכתבי הכת, העוסקות, בעיקר, בדיני שבת וטהרה, משקפת בחומרתה את ההלכה הקדומה שרווחה בישראל בראשית ימי הבית השני. אם אין זו הלכה קדומה כלל ישראלית, הרי שיוחנן הורקנוס נהג, לפחות בעניינים מסויימים, כמנהג כת מדבר יהודה. על סטייתו מהדרך הפרושית נרמז בתלמוד הבבלי⁴².

פקודת יוליוס קיסר

כאמור היו יהודי א"י פטורים ממש בשנת השמיטה. מצב זה קיבל חיזוק ואישור בפקודה שפירסם יוליוס קיסר בשנת 47 לפנה"ס. זו לשון הפקודה, כמצוטט אצל יוסף בן מתתיהו⁴³: "גאיוס קיסר אימפרטור (דיקטטור) בשניה, קבע, שהיהודים יעלו מס לירושלים העיר, להוציא את יפו, מדי שנה, חוץ מהשנה השביעית, שהם קוראים לה שנת שבתון הואיל ואינם אוספים את פרי העצים ואינם זורעים בה". החלטה זו פירסם הקיסר בהיותו בסוריה והיא אושרה שנה לאחר מכן, בשנת 46 לפנה"ס, ע"י הסנאט הרומאי.

פקודה זו נזכרת שנית והפעם בהקשר למעמדה של העיר יפו⁴⁴: "רצוננו הוא, שיפו העיר, שהיהודים החזיקו בה מקדם, כשכרתו את (ברית) הידידות עם הרומאים, להם תהיה כבראשונה, והורקנוס בן אלכסנדרוס ובניו (ישלמו) בעד העיר הזאת (מאת היושבים על הקרקע) מס קרקע ויצוא הנמל... להוציא את השנה השביעית, שקוראים לה שנת שבתון, שאינם חורשים ואינם אוספים בה את פרי העצים". קיסר גמל בכך ליהודי א"י על שעזרו לו בעת מלחמתו במצרים, לאחר מפלת פומפיוס. הורקנוס, בן ינאי ושלומציון, ואנטיפטרוס שלחו לעזרתו צבא יהודי ואף שיכנעו חיילים יהודים ששירתו בצבא מצרים ויהודים שגרו באיזור הקרבות, לסייע בידי הקיסר וצבאו. כאות תודה והערכה העניק להם

⁴¹ שם, שם, עמ' 20, הערה 2.

⁴² ברכות, כ"ט, ע"א.

⁴³ קדמוניות, י"ד, י', ו' (202).

⁴⁴ שם, שם, שם, שם (206).

הקיסר הענקות שונות. במסגרת הענקות אלו, פטר את יהודי א"י ממס שבועית. במעשים אלו קנה קיסר את אהדתם ונאמנותם של יהודי א"י ושל היהודים בשאר חלקי האימפריה הרומאית. ההיסטוריון הרומאי סויטוניוס מעיד, כי היהודים עמדו בראש המתאבלים על רציחתו⁴⁶: "המון רב של נוכרים נתקהל מסביב והשתתף באבל הגדול של הציבור על-ידי קינותיו. כל אחד לפי מנהגו ובייחוד היהודים, שלילות רצופים באו לבקר במקום השריפה". גמולים מסוג זה שהעניק קיסר ליהודי א"י, לא היו בבחינת יוצא דופן במדיניותו. גם עמים אחרים זכו להענקות ולהקלות שונות. כך, למשל, ויתר בשנת 48 לפנה"ס לתושבי הפרובינציה אסיה על שליש ממיסיהם. לפיכך לא מובנת ספקנותו של נורט בדרב פקודתו של קיסר⁴⁶.

תקופת הורדוס

שנים אחדות לאחר שהורדוס הומלך למלך א"י ע"י הרומאים ניסה בעזרת צבא להשתלט על הממלכה שניתנה לו. בהקשר למלחמה זו ולמצור שהטיל הורדוס על ירושלים מזכיר יוסף בן-מתתיהו את השמיטה בשני מקומות בספרו קדמוניות היהודים: א) "הם (יהודי ירושלים הנצורה) נהגו יותר בהעזה נואשת מאשר בחוכמה, ועמדו במלחמה עד הסוף ממש, וזאת אף-על-פי שהיו מוקפים צבא גדול וסובלים רעב ומחסור בצרכי (אוכל), שכן חלה שנת השמיטה בשעת המאורעות האלה⁴⁷". ב) "ולא היה קץ לצרות שכן את הממון מצד אחד גזלה תאוות הבצע של השליט, שהיה זקוק (לכסף) ומצד שני הכריחה שנת השמיטה שתישאר האדמה לא-מעובדת כי שנה זו הגיעה אז ואסור לנו לזרוע את האדמה באותה (שנה)"⁴⁸. החוקרים חלוקים בשאלה אם מצור הורדוס התנהל בשנת 37 או בשנת 36⁴⁹. שנת השמיטה החלה בסתיו שנת 38 לפנה"ס, 98 שנים לאחר השמיטה הראשונה בימי יוחנן הורקנוס. לפיכך, דברי יוסף בן-מתתיהו על שביעית בעת המצור מוליכים למסקנה שהמצור היה בשנת 37.

שמיטה זו בה אנו דנים היתה בראשית ימי שלטונו של הורדוס. במשך ימי מלכותו הארוכים חזר מועד השמיטה פעמים אחדות. כיצד התייחס מלך זה לתביעת היהודים לפוטרים ממיסים בשנה זו? אם נבוא להכריע בשאלה זו על-פי יחסו אל העם היהודי, בעיקר אל זה שישב בא"י, ואל מערכת חוקיו — נתקשה

⁴⁵ חיי שנים-עשר הקיסרים, ת"א, 1966, עמ' 46.

⁴⁶ Maccabean, p. 513. עיין ש. ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ, שנה ל"ה (תשכ"ו), עמ' 306—307; 319 = (בקובץ זה עמודים 119—120; 132—133).

⁴⁷ קדמוניות, י"ד, ט"ז, ב' (475).

⁴⁸ שם, ט"ו, א', ב' (7).

⁴⁹ ראה: א. שליט, הורדוס המלך, עמ' 509, נספח ד', ירושלים, תשכ"ד.

להכריע, שכן יחסו הצטיין בדו־ערכיות מופלאה. הורדוס פגע בהנהגה היהודית — הוא פגע בסנהדרין באופן פיסי ונטל ממנה את סמכויותיה ובמינוי כהנים גדולים עשה כבתוך שלו. הוא השתמש באלימות והירבה לרצוח. האווירה בחצר המלכות היתה נוכרית והוא תמך באופן פעיל בערים ההלניסטיות. הוא דיכא את העם ופגע בהלכה בהחזירו לא"י היהודית את המשפט הרומאי ואף את ההלניסטי. הדוגמא הידועה היא חוק הגנבים⁵⁰. אולם, הורדוס הוא זה שבנה את המקדש בפאר ובהדר, סייע ליהודי התפוצות בעתות רעב בא"י, חילק תבואה ולעיתים אף הפחית את עול המיסים. את נישואי אחותו לנבטי היתנה בהתגיירותו של האחרון. במילים אחרות, יחסו אל העם היהודי ואל חוקי היהדות אין בו כדי להאיר את עינינו בשאלת השחרור ממס בשנת השמיטה. אולם, מעמדו של הורדוס הן כלפי הסנאט הרומאי והן כלפי העם היהודי מוליך למחשבה שהוא פטר את היהודים ממס בשנת שמיטה^{50*}. הורדוס הומלך בשנת 40 לפנה"ס ע"י הסנאט, לפי עצתו-המלצתו של אנטוניוס. הוא היה נציג הסנאט כלפי העם היהודי שישב בא"י וכך גם נתקבל ע"י יהודי א"י. הורדוס לא יכול היה לעשות דבר בניגוד לרצונה של רומי ועליו היה להתחשב התחשבות מירבית בחוקיה וברצונותיה. לפיכך לא יתכן שהורדוס יכול היה, גם אילו רצה, להתעלם מהצו בדבר שחרור היהודים ממס בשביעית, שאושר ע"י הסנאט הרומאי, אדונו של הורדוס, שש שנים בלבד לפני שמוסד זה המליכו למלך. מאורע שארע לאחר מות הורדוס אף הוא מחזק את הסברה שהורדוס פטר ממיסים בשביעית. לאחר מות הורדוס התייצבה בפני אוגוסטוס משלחת של מנהיגים יהודיים מא"י וביקשה לשכנעו שיש לבטל את מוסד המלוכה בא"י⁵¹. המשלחת תיארה באוזני הקיסר את מעשיו השלייליים של הורדוס בתחומים שונים, כולל ענייני כספים ומיסוי. היא האשימה אותו בשדירת רכוש מן האזרחים, בהטלת מיסים שלא כדין ובגביית מתנות. אולם היא לא אמרה דבר על ביטול הוראת הסנאט בדבר שחרור היהודים ממס בשמיטה. אין ספק, שאילו ביטל הורדוס פריווילגיה זו היתה המשלחת מדגישה ענין זה בגלל משקלו הרב במערכת החיים הדתיים והכלכליים בא"י היהודית, ובהיותו מנוגד להחלטת הסנאט הרומאי.

⁵⁰ על-פי חוק זה נמכרו גנבים יהודים לנוכרים בחו"ל. יוספוס, קדמוניות, ט"ז, א', א'; ועיין: א. גולק, החוק של הורדוס המלך על עונש הגנבים, ספר קלויזנר, עמ' 132 ואילך; א. שליט, הורדוס המלך, עמ' 125—132; 418—435; א.א. אורבך, הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ציון כ"ה (תש"ד), עמ' 151—152; 175—179.

^{50*} עיין ש. ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ, שנה ל"ה (תשכ"ו), עמ' 306—307; 319 = (בקובץ זה עמודים 119—120; 132—133).

⁵¹ קדמוניות, י"ג, י"א, ב' (307).

צלם בהיכל

אפשר שהכרונולוגיה של השמיטות תסייע בידינו להכריע בשאלה היסטורית בלתי-ברורה. הכוונה לפרשת נסיונו של הקיסר קיוס קליגולה להעמיד את פסלו במקדש ה' בירושלים.

ביצוע הצו הוטל על פטרוניוס, הנציב הרומאי בפרובינציה סוריה, שנכנס לתפקידו בשנת 39 לספה"נ. הצו עורר תסיסה בקרב יהודי א"י, שסירבו בכל תוקף למלא אחרי פקודת הקיסר.

הפרשה מתוארת בהרחבה ע"י פילון בחיבורו: המלאכות אל גיוס⁵², וע"י יוספוס בחיבוריו: קדמוניות היהודים⁵³, ו"מלחמת היהודים עם הרומאים⁵⁴, והיא נזכרת אצל טאציטוס⁵⁵. ההבדלים בהרצאת הדברים בין פילון ליוספוס רבים וניכרים⁵⁶. לענייננו חשובים הדברים שהם כותבים בתארום את המועד בו התקבלו המונים מיהודי א"י לפני משכנו של פטרוניוס, הן בעכו והן בטבריה, והודיעו בצורה חד-משמעית שעם-ישראל לא ישלים עם החלטת הקיסר. לדברי פילון, אירע המאורע באביב ואילו לדברי יוספוס – בסתיו. פילון כותב שפטרוניוס החליט לכתוב לקיסר כדברים האלו: "הימים ימי ביכורי התבואה ויתר הצמחים, ויש מקום לפחד פן ימאסו האנשים בחייהם בגלל ביטול חוקי אבותיהם, וישחיתו את אדמתם או ישלחו באש את הקמה אשר בהר ובמישור"⁵⁷. ואילו יוספוס כותב בספרו קדמוניות היהודים: "וכך עשו ארבעים יום ונטשו בינתיים את העבודה בשדה והימים ימי זרע הזריעה"⁵⁸.

מתי הגיעה הידיעה על החלטת הקיסר לא"י ועוררה את היהודים לפעילות? מועד זה שנוי במחלוקת. הכל מסכימים שהפרשה הסתיימה עם רצח הקיסר ב-24 בינואר שנת 41 לספה"נ. במועד זה הוסר האיום מעל המקדש ומעל פטרוניוס שהיה נתון בין הקיסר, העם היהודי ומצפונו⁵⁹.

יש הסוברים שהפקודה הגיעה לא"י בתשרי שנת 39 לספה"נ⁶⁰. לפי שיטה זו

⁵² פרקים כ"ט–מ"ג.

⁵³ י"ח, ח', ב'–ט'.

⁵⁴ ספר ב', פרק 10.

⁵⁵ היסטוריות ה', ט'.

⁵⁶ על כך עיין: מ. שטיין, "המלאכות אל גיוס", עמ' 203, הערות לסעיף 249; גרץ-שפר, דברי ימי ישראל, חלק ב', עמ' 16. דיון מפורט הכולל סיכום הדעות השונות מצוי במאמרה של: E. H. Smallwood, *The Chronology of Gaius attempt to desecrate the Temple*.

Latomus, XVI (1957), p. 3-17.

⁵⁷ המלאכות אל גיוס, 33, 249.

⁵⁸ י"ח, ח', ג' (272), וראה דבריו במלחמת ב', י', ה'.

⁵⁹ ראה מ. שטרן, אהדה ליהדות בחוגי סנאטורים רומיים בתקופת הקיסרות הקדומה, ציון כ"ט (תשכ"ד), עמ' 162–165, 167.

⁶⁰ י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, חלק ד', עמ' 280, ירושלים, תשי"ט; מ. שטיין, מבוא לתרגום כתבי היסטוריה של פילון האלכסנדרוני, עמ' 23, ת"א, תרצ"ז.

נמשכה הפרשה כ-17 חודשים. יש מי שקובע שהמאורעות בעכו ובטבריה התרחשו בחודשים מאי-יוני שנת 40 לספה"נ⁶¹. יש הסבורים שהפרשה החלה בספטמבר שנת 40 לספה"נ והיא נמשכה 5 חודשים, בין 31 באוגוסט שנת 40, המועד בו שב קליגולה ממסעו לגרמניה, ובין 24 בינואר, היום בו נרצח⁶². במגילת תענית נאמר: "בעשרין ותריין ביה (חודש טבת) בטלית עבידתא דיאמר סנאה לאיתאה להיכלא, דילא למספד", ובסכוליון מוסבר: "מפני ששלח קסגלגס את הצלם להעמידו בהיכל ובאה שמועה לירושלים ערב החג"⁶³. סתם חג במקורות התלמודיים הוא חג הסוכות. ידיעה זו מחזקת את גירסתו של יוספוס המספר שהמאורעות החלו בעונת הזריעה. בתשרי של איזו שנה הגיעה הידיעה לא"י, בתשרי שנת 39 או שנת 40: דומה שהכרונולוגיה של שנות השמיטה יש בה כדי להכריע בשאלה זו. פילון ויוספוס כאחד מדגישים את חששו של פטרוניוס מפני נטישת עבודת האדמה ע"י היהודים. חשש זה בולט גם במכתבו אל הקיסר, בבואו להעמידו על הקשיים שהתעוררו נוכח הכוונה להעמיד את צלמו בהיכל ה'. לדברי יוספוס, הדגיש פטרוניוס את ענין עבודת האדמה גם בדבריו אל ההמון ואל המנהיגים. להמון אמר: "לכו, איפוא, איש איש לעבודתו ועבדו את אדמתכם"⁶⁴; ומהמנ"י הגים ביקש: "שיתנו דעתם על עבודת השדה"⁶⁵. מתוך המקורות עולה בבירור שבשנה בה התרחשו הדברים, התנהלה עבודת האדמה כרגיל. מכיוון שיהודי א"י הקפידו על קיום מצוות שביעית, ברור שהמאורעות לא התרחשו בשנת שמיטה. שנת השמיטה הסמוכה ביותר היתה מתשרי שנת 40 עד אלול שנת 41⁶⁶ (77 שנים לאחר השמיטה הראשונה בימי הורדוס). נראה אם-כן, שהמאורעות החלו בתשרי שנת 39 לספה"נ ונמשכו כשנה וחמישה חודשים.

⁶¹ Smallwood, במאמרה הנזכר לעיל בהערה 56, מעדיפה את גירסתו של פילון על זו של יוספוס ולפיכך היא קובעת את התחלת המאורעות לתקופת הבשלת הפירות. היא אינה מזכירה כלל את הידיעה המובאת בסכוליון למגילת תענית (ראה להלן).

⁶² גרץ-שפר, דברי-ימי-ישראל, חלק ב', עמ' 16, הערה ב'; י.ג. שמחוני, תרגום מלחמת היהודים עם הרומאים, עמ' תכ"ה, הערות לספר ב'.

⁶³ מגילת תענית, מהדורת ליכטנשטיין, עמ' 344.

⁶⁴ קדמוניות, י"ח, ח', ה' (283).

⁶⁵ שם, שם, ש"ו (284).

⁶⁶ שאלת מועד השמיטה קשורה במחלוקת הידועה בשאלה מי השתתף במעמד הקהל, אגריפס הראשון או אגריפס השני. כיוון שהשמיטה היתה בשנת 41/40, היה מעמד הקהל בסתיו 41. עד למועד זה חלפו כתשעה חודשים מיום הרצח של קיוס קליגולה ומחילופי הקיסרים, והיתה שהות ביד אגריפס הראשון לשוב לירושלים להשתתף במעמד הקהל. אולם אין בעובדה זו כדי להכריע בשאלה זו. ועיין: א. ביכלר, הכהנים ועבודתם, ירושלים, 1966, עמ' 10-15; ש. ספראי, העלייה לרגל בימי בית שני, ת"א, 1965, עמ' 196-198, ואצלם נזכרת ספרות קודמת. עיין גם: S. Zeitlin, Megillat Taanit as a source for Jewish Chronology and History, J.Q.R. n.s. (1918-1919), p. 99, N. 70

השמיטה הראשונה בפני הבית

לפי המקורות התלמודיים, השנה שקדמה לחורבן הבית השני היתה שנת שמיטה. בעל המסורת הוא רבי יוסי שחי ופעל כשני דורות לאחר החורבן ובימיו עדיין פעלו אנשים שחיו לפני החורבן. "רבי יוסי אומר: מגלגלין זכות ליום זכאי וחובה ליום חייב, שכשחרב הבית בראשונה מוצאי שבת היה ומוצאי שביעית היתה ומשמרתו של יהויריב תשעה באב היה וכן בשנייה⁶⁷.

מועדי שנות השמיטה שהזכרנו מאומתים ע"י כתובת יהודית מהמאה החמישית לספירה⁶⁸. הכתובת, שפורסמה לראשונה בשנת 1925⁶⁹, נמצאה סמוך לעיר צוער בדרום ים המלח. היא שימשה מצבה על קברו של יהודי, שנקבר בבית הקברות שליד העיר בסוף השליש הראשון של המאה החמישית לספירה. זו לשון הכתובת: תחנית נפשה דשאל בר... זמית בריש ירח מרחשוון משתה קדמיתה דשמטתא שנת תלת מא ושתינן ורבע שנין לחרבן בית מקדשה שלם⁷⁰. שאל, שנקבר ליד צוער, מת בשנה הראשונה שלאחר שנת השמיטה, 364 שנים

67 ת. תענית, פ"ד, ה"ט (צוקרמנדל 220), והשווה: סדר עולם רבה, פ', ל'; ירו. תענית, פ"ד, ה"ח, ס"ח, ע"ד; ב. תענית, כ"ט, ע"א; שם, ערכין, י"א, ע"א; מדרש תהלים צ"ד (בובר, עמ' 419). בהמשך הברייתא בנוסח המובא בסדר עולם רבה ובירושלמי, דפוס ונציה וכ"י לייזר, נאמר: "בזה ובזה הלויים עומדים על דוכנם ואומרים שירה. ומה שירה ואומרים: וישב עליהם את אונם" וגו' (בתוספתא נזכרים הלויים אך המלים בזה ובזה חסרות ועיין בנוסח ב. ערכין, י"א, ע"א). מחלק זה של הברייתא לומד צייטלין (במאמר הנזכר בהערה 66, עמ' 97-98) שמתוך הברייתא נשמט משפט שהזכיר את כיבוש ירושלים בימי פומפיוס ובימי הורדוס. לדעתו, המלים "בזה ובזה" מתייחסות לשני הכיבושים הללו, שבהם לא פסקה עבודת הקורבנות עד פרוץ האוייבים למקדש ולא לשני החורבנות. שתיים הן ראיותיו: א) שיר של יום נאמר על קורבן תמיד, והרי ידוע שהקרבנות הקורבנות ערב החורבן השני פסקה כבר בי"ז בתמוז. אם כן, כיצד אמרו הלויים שיר של יום בט' באב? ב) המקדש השני לא חרב ביום רביעי, אם כן מה לשיר של יום רביעי ולחורבן השני? קודם שנעסוק בגוף הטענות נציין שהנוסח "בזה ובזה" המהווה בסיס לשיטתו, אינו נמצא ברוב המקורות שבהם מובאת ברייתא זו והם: התוספתא, סדר עולם רבה, כ"י מינכן, בבלי תענית בדפוס ובכ"י; מינכן השלם, מינכן 140, אוקספורד, לונדון, ואתיקן. בבלי ערכין בדפוס ובכ"י מינכן. באשר לעצם הטענות הרי שלדעת ריש לקיש, שיר של יום נאמר גם שלא על קורבן (עיין ב. ערכין, י"ב, ע"א), אולם נראה שתיאור התנהגות הלויים בעת החורבן מגמתו רעיונית יותר מאינפורמטיבית. הברייתא רוצה לספר שהלויים דבקו בשליחותם עד הסוף המר ודברם האחרון היה מענייני השעה — נקמת ה' במחריבי העיר והמקדש. מכל המזמורים שנאמרו במקדש כשיר של יום, מזמור צ"ד בתהלים, שהוא שיר של יום רביעי, מבטא באופן ברור ביותר את המשאלה-תקווה, שהשיעו בני דור החורבן: "אל נקמות ה', אל נקמות הופיע".

תודתי לפרופ' ש ספראי. שהסב את תשומת ליבי לכתובת זו.

68 A. E. Cowley, A Jewish Tomb-stone, Palestine Exploration Fund, 1925, p. 207-210.
69 א. מרמרשטיין, לקורות היהודים בא"י במאה החמישית למספרם, ירושלים — קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה לזכר א.מ. לונץ, ירושלים, תרפ"ח, עמ' מ"ז-מ"ח. י. בר-צבני, שתי כתובות קברים יהודיות-ארמיות מסביבות צוער, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, י' (תש"ג), עמ' 35-38. א.ל. סוקניק, מצבות יהודיות מצוער, קדם ב' (תש"ה), עמ' 83-88.

70 מנוחת נפשו של שאל בן... שמת בראש חודש מרחשוון, בשנה הראשונה לשמיטה, בשנת שלוש מאות ושישים וארבע שנים לחורבן בית המקדש, שלום.

לאחר חורבן הבית השני. המקדש חרב בחודש אב בשנה הנוצרית שהחלה בתשרי שנת 69 והסתיימה באלול שנת 70. שאול נפטר 364 שנים לאחר החורבן, במרחשוון של השנה העברית המקבילה לשנת 433/4 לספירה. השמיטה האחרונה לפני מותו היתה בשנה העברית המקבילה לשנה 432/3 לספירה. בין שמיטה זו לשמיטה הסמוכה לחורבן חלפו 364 שנים, שהן 52 מחזורי שמיטה. מכאן, ששנת השמיטה הסמוכה לחורבן היתה בשנת 68/69 לספירה ⁷¹.

רבי יוסי אינו אומר שקיימו בשנה זו את השמיטה. מדבריו אפשר להסיק גם, ששנה זו היתה שביעית למנין אך בגלל המלחמה לא קיימוה. אולם כמה עובדות מחזקות את הדעה האומרת שגם ערב החורבן נשמרה השביעית. כפי שראינו לעיל, בימי ראשוני החשמונאים, יהודה ואחיו, קיימו את השביעית בעיצומה של המלחמה הקשה נגד הסורים—יוונים ונגד המתיוונים. שנת השמיטה, ערב החורבן, היתה שנת הפוגה בקרבות. חודשים אחדים לפני שנת השמיטה, בחודש יוני שנת 68 לספירה⁷², מת הקיסר נירון. באימפריה הרומאית החל מאבק קשה על הירושה. ביולי שנת 69 הוכתר אספסינוס כקיסר, אולם המאבקים נמשכו עד סוף שנה זו. המלחמה בא"י התחדשה רק באביב שנת 70 לספירה, כלומר, במשך כל שנת השמיטה, וחודשים לא מעטים לפני ולאחריה, לא התנהלו קרבות רציניים בא"י. לא זו בלבד שהיתה אפשרות לקיים את השמיטה, אלא אף היה סיפק בידם להכין מזונות במשך כחצי שנה לאחר השמיטה.

היהודים, שראו במותו של נירון ובהפסקת הקרבות את יד ההשגחה העליונה, קיימו את השמיטה כבשנים אחרות.

לאחר שהרומאים כבשו את החומה הראשונה ואת החומה השנייה של ירושלים, באביב שנת 70, זיבר יוסף בן-מתתיהו באוזני הנצורים בירושלים בנסותו לשדלם להניח את נשקם ⁷². הוא מזהיר אותם שלא יחכו לישועת ה' שכן הם חוטאים ואין ה' עוזר לחוטאים. הוא מונה את חטאיהם: טומאה בעיר ובמקדש, גניבה, ניאוף, שוד, רצח. יש להניח שאילו לא קיימו את השמיטה לא היה יוסף בן-מתתיהו נמנע מלהזכיר גם ענין זה כאחד מעוונותיהם החמורים, שיביאו עליהם כליה וחורבן.

צייטלין ⁷³ מעורר ספק בדבר קיומה של השמיטה ערב החורבן, שכן יוסף בן-מתתיהו מספר שבחורף שנת 69/68 עלה שמעון בר גיורא על אדומיאה עם

⁷¹ בסביבות צוער נמצאו שתי מצבות נוספות שאף עליהן תאריכים המבוססים על חורבן הבית השני ועל מחזור שנות השמיטה. את הכתובות פירסמו וניתחו י. בן-צבי וא.ל. סוקניק (ראה הערה מס' 64). אולם כיוון שקריאת התאריכים בשתי הכתובות אינה חד-משמעית, אין להסתייע בהן לבירור הכרונולוגיה של השמיטות.

⁷² מלחמת, ח', ט', ד'.

⁷³ במאמר הנזכר בהערה 26, עמ' 90.

אנשיו ו"החריב את הארץ והשמיד את כל הצומח". מכאן מבקשים להוכיח, שבאותה שנה לא קויימה השמיטה באדומיאה ואולי גם בכל א"י. ספק זה מיישב צייטלין כדלהלן: "פשוט וידוע היטב שחוקי השמיטה חלו רק על האדמות של א"י ולא על אדום או על ארצות אחרות שסופחו לא"י"⁷⁴. הסבר זה בטעות יסודו. אדום שהחריבה שמעון בר גיורא היא אדום של ימי הבית השני שכללה את דרום הר חברון וחלק מהנגב ואינה אדום המקראית ששכנה דרומית-מזרחית ליס-המלח. האיזור שגבולו הצפוני עבר בין בית צור וחברון כונה מהתקופה ההלניסטית אדומיאה. היא לא היתה ארץ נספחת לא"י והיא נכללה בתחומיה ההלכתיים של א"י ולכן חלה גם עליה חובת השמיטה. יתר על כן, המצוות התלויות בארץ חלות על חלק מאדום המקראית, שכן חלקה הצפוני, כולל פטרה, נכלל בגבולות א"י לפי ההלכה⁷⁵.

עיון מדוקדק בדברי יוסף בן-מתתיהו מלמד שאין ללמוד מדבריו שבשנת 69/68 לא קויימה השביעית באדומיאה. זו לשונו: "הוא (שמעון בר-גיורא) התנפל על העיר הקטנה חברון ולכד אותה והוציא ממנה שלל גדול וגם גזל הרבה פרי האדמה... ושמעון יצא מחברון ועבר בכל ארץ אדום והחריב את הכפרים והערים ושיחת את כל הארץ... עד אשר נהפכה ארץ אדום למדבר ציה... כי שרף ונתץ ורמס ושם לבער את כל פרי השדה ואחרי צבאו היתה האדמה הפוריה נוראה מארץ מלחה ובכל הארץ החרבה לא נשאר זכר כי היתה לפנים עושה פרי". נאמר ששמעון גזל והשמיד את פרי האדמה, אך אין ראיה שהכוונה לגידולים שגודלו בשמיטה. התמונה המצטיירת היא של פעולת הרס וחורבן, שפגעה במטעים ובפירותיהם וביבולים שנאספו במחסנים בשנים קודמות.

מרד בר-כוכבא

לפי חשבונו, פרץ מרד בר-כוכבא בשנת שמיטה. המלחמה החלה באביב או בקיץ של שנת 132 לספירה. כיוון שהשמיטה האחרונה לפני החורבן היתה בשנת 69/68, הרי שישים ושלוש שנים לאחר מכן, בשנת 132/131, חלה שוב שנת שמיטה.

⁷⁴ שם, עמ' 100. ראיה לדבריו הוא מוצא במשנה שביעית, פ"ו, מ"א, ואין משם ראיה. על המקורות לענין זה ראה להלן, הערה 75.

⁷⁵ המקורות לגבולות אלו נזכרים בשלושה מקומות: ספרי דברים, פיסקה נ"א; ת. שביעית, פ"ב, ה"א (צוקרמנדל, עמ' 66); ירו. שביעית, פ"ו, ה"ב, ל"ו, ע"ג. על גבולות אלו עיין באריכות: נ.צ. הילדסהיימר, גיאוגרפיה של א"י, בקובץ גבולות הארץ, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 1-20; 106-100; 109-115. והשווה ש. קליין, תחומי הארץ במשנת התנאים, בקובץ הנ"ל, עמ' 119-121; 129-130; 142. ובקצרה, במאמרי, גבולותיה של א"י בימי השלטון הרומאי, מחניים קכ"ז (תשל"ב), עמ' פ"ה. ועיין מ. אבייונה (בהשתתפות ש. ספראי), אטלס כרטא לתקופת המשנה והתלמוד, י"ם (1966), עמ' 88, מפה 135.

שנת השמיטה שבה מועטת עבודת האדמה, מאפשרת להפנות כוחות גדולים להכנות למלחמה ולמלחמה עצמה. מסקנה זו תואמת את דברי דיון קאסיס הטוען שהמרד פרץ לאחר הכנות צבאיות⁷⁶: "... הם לא נועזו לצאת לקראת הרומאים במערכה אבל תפשו את היישובים הטובים ביותר במדינה, וביצרום בחומות ובמחילות, למען יוכלו למצוא מקלט בהם בשעת הצורך, וגם למען הבטח לעצמם דרכי חיבור חשאיות מתחת לאדמה. במחילות אלה נקבו ארובות עד פני הקרקע, למען יחדרו בעדן האור והאוויר. מתחילה לא נתנו הרומאים את לבם לכל הנעשה"... שלא כבשנים רגילות, אין החיילים-האיכרים נאלצים לעזוב את יחידותיהם ולשוב מדי פעם לכפרים כדי לעשות, בשדותיהם ובמט-עיהם, עבודות חיוניות.

השמיטות שדננו בהן, כולן מרוחקות זו מזו תקופות הכוללות מחזורים שלמים בני שבע שנים כל מחזור. עובדה זו מלמדת שבימי הבית השני לא מנו את שנת היובל כשנת החמישים⁷⁷.

מצוות שמיטה, על אף שקשה היה לקיימה, קיימה בא"י לאורך כל ימי הבית השני, פרט, אולי, לשנים קשות במיוחד. הפטור ממיסים בשנה זו, שנהג, כנראה, כבר מימי השלטון הפרסי והמשיך לנהוג במשך כל ימי הבית, הקל במקצת את העול, אך עדיין זקוקים היו יהודי א"י, ובעיקר העניים שבהם, לסיוע חומרי מידי אחיהם שבחוצה לארץ. מתוך דיון בין ראשי החכמים בדור יבנה עולה שיהודי מצרים, עמון ומואב העלו לא"י בשביעית מעשר עני כדי לסייע לנז-קקים⁷⁸: "אמר רבי טרפון: מצרים שהיא קרובה עשאוה (עוד בימי בית שני!) מעשר עני, שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית ואף עמון ומואב שהם קרובים, נעשים מעשר עני שיהיו עניי ישראל נסמכים עליה בשביעית... מצרים מעשה זקנים (חכמים בימי הבית קבעו הלכה זו)... בכה רבי אליעזר ואמר... מקבל אני מרבן יוחנן בן-זכאי ששמע מרבן, ורבן מרבן עד הלכה למשה מסיני, שעמון ומואב מעשרין עני בשביעית".

יהודי בבל, מצרים, עמון ומואב נהגו להפריש תרומות ומעשרות, אך לא קיימו מצוות שביעית. על-פי סדר הפרשת המעשרות צריך היה להפריש, במקום שלא נהגה שמיטה, מעשר שני. אולם, כדי לסייע לעניי א"י בשנת השמיטה תיקנו חכמים שיהיו יהודי עמון, מואב ומצרים מפרשים בשנה זו מעשר עני ושולחים אותו לא"י. בכך שיתפו עצמם יהודי הגולה במצוות שמיטה⁷⁹.

⁷⁶ תולדות הרומאים, ספר ס"ט (לפי הקיצור של כסיפלינוס).

⁷⁷ ראה: ש. ספראי, יובל (בתקופת בית שני ובהלכה), האנציקלופדיה העברית, כרך י"ט (תשכ"ח), עמ' 282—283.

⁷⁸ משנה ידים, פ"ד, מ"ג.

⁷⁹ עיין: ש. ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ ל"ה, תשכ"ה, עמ' 306, 311 = (בקובץ זה עמודים: 119 ; 124).